

برگی از تاریخ کتابداری در ایران

محمد هدایی

مقدمه

منابع کهن ایران حاکی از وجود کتابخانه‌ها و کتابداران اهل ذوق است؛ اما اسناد موجود از روش‌ها یا مدارس تربیت کتابدار نشانی نمی‌دهند. از فحوای متون می‌توان استنباط کرد که انتخاب کتابدار برای کتابخانه‌های کهن ایران براساس دانش و فضل فردی آنان بوده است و شناختی که احتمالاً صاحبان کتابخانه‌های شخصی و یا متولیان کتابخانه‌های غیر شخصی (مثلاً کتابخانه‌های مدارس نظامیه) از علم و فضل این افراد داشته‌اند.

تحولات سیاسی و اجتماعی و فرهنگی و اقتصادی ایران پس از مشروطیت، الگوهای کتابخانه و کتابداری جدید را به کشور معرفی می‌کند و کتابخانه‌ها به عنوان مؤسساتی نسبتاً همگانی تلقی می‌شوند و اندک‌اندک تصویری از کتابدارانی با شرح وظایفی معین و امروزی در ذهن دولتمردان شکل می‌گیرد.

نخستین نشانه‌های چنین تصویری را در سیصد و شصت و هشتمین جلسه شورای عالی معارف و دو مصوبه آن - یکی در تأیید دانشنامه فنی کتابداری دکتر محسن صبا و دیگری در رابطه با تصویب برنامه تحصیل کلاس کتابداری و آیین‌نامه کلاس کتابداری - مشاهده می‌توان کرد و براساس مصوبات این دو صورت جلسه، سال ۱۳۱۶ را می‌توان سال مبارک آغاز کتابداری نوین ایران شمرد.

نخستین متخصص کتابداری در ایران

در صورت جلسه ۳۵۰ شورای عالی معارف (مورخ ۱۳۱۶/۳/۲۵)

طی پیشنهاد شماره ۱۷۰۳ اداره تعلیمات عالییه دو مدرک

تحصیلی خارجی، به شرح زیر، بررسی و تأیید می‌شود:^۱

پیشنهاد شماره ۱۷۰۳ اداره تعلیمات عالییه مورخ

۱۳۱۶/۳/۲۵ مطرح و صحت مدارک تحصیلی ذیل:

دانشنامه دکتری در ادبیات صادر از دانشگاه پاریس مورخ

۱۴ اکتبر ۱۹۳۶

دانشنامه فنی کتابداری صادر از طرف وزارت معارف

فرانسه مورخ ۱۰ مه ۱۹۳۵

رساله دکتری راجع به کتب زبان فرانسه در خصوص ایران

Bibliographie française de l'Iran و تعلق آنها به

آقای محسن صبا دارای رو نوشت ورقه شناسنامه شماره

۱۲۱۱۷ مورخ ۲۲ عقرب ۱۲۹۸ صادر از بخش ۲ تهران

تصدیق و مشارالیه دکتر در ادبیات فرانسه و متخصص در

کتابداری شناخته شد. (ص ۴۲ صورتجلسه).

این نخستین بار است که اصطلاح کتابداری به صورت

رسمی وارد صورت جلسات دستگاه معارف ایران می‌شود.

شاید بر اثر حضور این نام یا این اصطلاح باشد که در کمتر از

یک سال بعد (در اردیبهشت ۱۳۱۷) رشته یا کلاسی با عنوان

رسمی کتابداری در فرهنگ (معارف) ایران تشکیل می‌شود؛

۱. ناپایان مقاله، متن صورت جلسات شورای عالی معارف بدون هیچ گونه

تغییر منتقل شده است؛ لیکن در رسم الخط مختصر تغییراتی اعمال

داشته‌ام. برخی از کلمات به هم پیوسته و از جمله، حرف اضافه «ب»

آغاز کلمات را جدا کرده‌ام و به صورت مفصل نوشته‌ام.

گرچه هیچ نشانی از نام دکتر محسن صبا در برنامه ریزی کلاس کتابداری و مدرسین و ممتحنین این کلاس نیست.

نخستین کلاس کتابداری ایران

در سیصد و شصت و ششمین جلسه شورای عالی معارف، به صورت خلاصه از «برنامه تحصیل کلاس کتابداری» سخن می‌رود:

... برنامه کلاس درس کتابداری به ضمیمه نامه شماره ۱۷/۲/۶۰ [۱۳] کتابخانه ملی مطرح، پس از مذاکرات و شور در کلیات مقرر گردید کمیسیونی مرکب از آقایانی که آن برنامه را تهیه کرده‌اند و آقایان رشید یاسمی و دکتر زنگنه و دکتر شایگان تشکیل و با رعایت نظرانی که در شوری اظهار گردیده برنامه تفصیلی کلاس مزبور را تنظیم و برای تصویب به شوری ارسال دارند.

سپس در سیصد و شصت و هشتمین جلسه شورای عالی معارف (۱۳۱۷/۳/۳)، نخستین آیین نامه کلاس کتابداری به شرح زیر تصویب می‌شود:

آیین نامه کلاس کتابداری که در ضمیمه پیشنهاد شماره ۱۷/۳/۳-۱۳۲ اداره انطباعات (کتابخانه ملی) ارسال شده بود، مطرح و با اصلاحاتی به شرح ذیل به تصویب رسید:

آیین نامه کلاس کتابداری

برای پرورش عده‌ای کتابدار یک کلاس کتابداری موقتاً در تهران تأسیس می‌شود.

ماده اول: دوره تحصیلات علمی و عملی کلاس کتابداری دو ماه و مجانی است.

ماده دوم: داوطلبان ورود به کلاس کتابداری باید دارای شرایط ذیل باشند:

۱. داشتن گواهی نامه دانش سرای مقدماتی پسران یا دوره کامل متوسطه.

۲. داشتن گواهی از طرف رئیس آموزشگاه یا رئیس معارف هر محل مشعر بر حسن اخلاق و ذوق کتابدوستی و حسن خط و سلامت چشم داوطلب.

دانستن یک زبان خارجی (عربی-فرانسه-انگلیسی) نیز محل توجه خواهد بود.

تبصره ۱: اشخاصی که لااقل یک سال در یکی از کتابخانه‌های رسمی خدمت کتابداری کرده باشند با پیشنهاد مدیر کلاس و تصویب وزارت معارف می‌توانند در تحصیل این کلاس شرکت کنند.

تبصره ۲: پذیرفتن داوطلب بر طبق مقررات سابق با مدیر کلاس است و پس از پذیرفتن داوطلبان پرونده آنها را به وزارت معارف گزارش می‌کند.

ماده سوم: اشخاصی که به گرفتن گواهی نامه رسمی کلاس کتابداری نایل می‌شوند حق دارند در کتابخانه‌ها به سمت کتابدار استخدام شوند و خدمت کتابداری برای آموزگاران رسمی مانع تدریس نخواهد بود.

ماده چهارم: گواهی نامه کلاس کتابداری فقط از لحاظ فنی کتابداری دارای اعتبار خواهد بود. (ص ۲۳۶ صورتجلسه) برنامه کلاس کتابداری نیز در همین جلسه مطرح می‌شود و با چند فقره اصلاح به شرح ذیل به تصویب می‌رسد:

برنامه کلاس کتابداری در جلسه ۳۶۶ مطرح و مقرر شده بود کمیسیونی مرکب از آقایانی که آن برنامه را تهیه کرده‌اند و آقایان رشید یاسمی و دکتر زنگنه و دکتر شایگان تشکیل و با رعایت نظرانی که در شوری اظهار گردیده برنامه کلاس مزبور را تنظیم و برای تصویب به شورا ارسال دارند. در این جلسه برنامه مزبور که توسط کمیسیون تهیه و در ضمیمه نامه شماره ۱۷/۳/۴-۲۰ اداره انطباعات ارسال شده بود مطرح و با چند فقره اصلاح به شرح ذیل به تصویب رسید:

برنامه کلاس کتابداری

۱. روش الفبایی کتابداری علماً و عملاً و سایر روش‌های کتابداری عملاً/۳۰ ساعت

(مقصود از روش الفبایی تنظیم کتاب روی برگه‌های مخصوص بر حسب تقسیم نام کتاب- نام مؤلف- موضوع می‌باشد)

۲. کلیات کتابداری به شرح ذیل: /۳۰ ساعت

الف. کتابخانه (ساختمان- ائانه- تالار مطالعه)

ب. وظایف (خریداری کتاب- انتخاب مجلات و روزنامه‌ها- اهداء کتاب- مبادله کتاب)

ج. ارتباط با مردم (نگاهداری آمار- امانت دادن کتاب- مناسبات با مراجعه‌کنندگان- آیین نامه و وضع تالار مطالعه- ساعات کار)

د. ارتباط با کتابخانه‌ها و کتابفروشی‌ها

ه. وسایل محافظت (تجلید و صحافی- بازرسی- حفظ کتاب و کتابخانه- مهر کردن کتاب- وسایل جلوگیری از دزدی و گم شدن کتاب- وسایل جلوگیری از حریق)

و. وسایل کار (کتاب‌های عمده‌ای که یک کتابخانه را تشکیل می‌دهند- کتاب‌هایی که برای تشکیل یک کتابخانه

آیین نامه امتحانات کلاس کتابداری

ماده اول: مواد امتحان کلاس کتابداری موافق با برنامه تحصیلات مصوب شورای عالی معارف است.

ماده دوم: امتحانات کتبی و شفاهی است و مواد امتحانات و حداکثر مدتی که برای هر یک از امتحانات کتبی معین می شود به قرار ذیل است:

۱. روش الفبایی کتابداری / ۵ / ۱ ساعت

۲. روش غیر الفبایی کتابداری / ۵ / ۱ ساعت

۳. کلیات کتابداری / ۲ ساعت

۴. اقسام مقدمه نویسی / ۲ ساعت

۵. تاریخ خط و خطاطان / ۱ ساعت

۶. تاریخ کتاب و کتابخانه / ۱ ساعت

۷. کتاب شناسی قدیمی / ۱ ساعت

ماده سوم: حداکثر نمره امتحان ۲۰ و نمره صفر در امتحان کتبی سبب محرومیت و از صفر به بالا کلیه نمره های کتبی و شفاهی هر درس جمع و معدل گرفته می شود. حداقل نمره قبولی در مجموع درس هفتاد است.

تبصره: در صورتی که کسی تا دو نمره از مجموع نمره ها کسر داشته باشد به تصویب هیأت ممتحنه ممکن است آن دو نمره را به مجموع نمره ها افزود.

ماده چهارم: این امتحان به هیچ وجه تجدید نمی شود و اشخاصی که در یک ماده از امتحانات کتبی غایب باشند، غیبت آنها به منزله نمره صفر است.

ماده پنجم: تقلب در امتحان موجب محرومیت از امتحان است.

ماده ششم: هر ساعت غیبت از درس کلاس باعث کم شدن یک نمره از مجموع نمره های امتحان است.

ماده هفتم: شصت ساعت غیبت بدون عذر موجه از درس های کلاس موجب محرومیت از امتحان است.

ماده هشتم: هیأت ممتحنه عبارت از معلمین مربوط هر درس، و ریاست هیأت ممتحنه به عهده مدیر کلاس است.

ماده نهم: سؤالات امتحانات کتبی در هر جلسه امتحان از طرف معلم مربوط با نظر مدیر کلاس تعیین می شود.

ماده دهم: مدیر کلاس پس از انجام امتحانات صورتی از کلیه داوطلبان با ذکر نمره های آنها که به امضاء هیأت ممتحنه رسیده است تقدیم پایگاه وزارت می نماید. (ص ۲۶۳ صورت جلسه).

یکی از دانش آموختگان این کلاس ها مرحوم دکتر ضیاءالدین سجادی است که شرح این کلاس را در مقاله ای با عنوان «نخستین کلاس کتابداری در ایران» (خبرنامه انجمن

مفید است - کتابفروشی های معروف داخله کشور - کتابفروشی های معروف خارجی)

۳. تاریخ مختصر کتاب: تاریخ مختصر کتابخانه های قدیم و جدید ایران، شناساندن کتابخانه های بزرگ کشورهای دنیا، شناسایی فهرست های کتاب مربوط به ایران / ۱۰ ساعت

۴. شناساندن کتاب های قدیمی و خطی: تذهیب و نقاشی، تجلید، تاریخ کاغذ، تاریخ چاپ، معرفی نسخه های قدیمی و اهمیت آن، راه شناختن خط مؤلف در صورت نداشتن رقم و یا سابقه به خط مؤلف، علت اهمیت نسخه های خطی، راه شناختن مؤلف و نام کتابی که در مقدمه و خاتمه نامی از آن دو نباشد و یا اول و آخر کتاب افتاده باشد، چاپ های کهنه که ارزش و اهمیت دارد، فرق میان اقسام تذهیب و نقاشی، صحافی قدیم و جدید و امتیاز هر یک، اقسام جلدها، تاریخ پیدایش کاغذ و اقسام آن، صنعت متن و حاشیه کردن اوراق کتاب، تاریخ چاپ و تحولات آن. / ۱۰ ساعت

۵. تاریخ خط و خطاطان معروف: پیدایش و تحول خط، انواع خط های ایران پیش از اسلام و بعد از اسلام، تحول حروف و رسم الخط فارسی در دوره های مختلف، تاریخ خطاطان معروف که مبتکر و صاحب سبک بوده اند و معرفی از سبک آنها. / ۱۰ ساعت

۶. اقسام مقدمه نویسی و سبک نگارش کتاب از روی نمونه هایی که به شکل منتخبات اختیار می شود، تاریخ اجمالی سیر زبان فارسی و عربی و سبک های نظم و نثر دوره های مختلف تاریخ ایران و شرح احوال و صورت کتاب های مشهور نویسندگان معروف ایران و نام بزرگان و شاهان و وزیرانی که مشوق تألیف بوده اند و به نام آنان کتاب هایی نوشته شده است. / ۳۰ ساعت

۷. برای قسمت عملی و تمرین در کتابخانه / ۱۲۰ ساعت
تبصره: تقسیم ساعات و محل درس نظری و تمرین عملیات با نظر رئیس کلاس و تصویب وزارت معارف است.

دو ماه بعد نیز - در جلسه ۳۷۲ شورای عالی معارف - آیین نامه امتحانات کلاس کتابداری به تصویب می رسد: آیین نامه امتحانات کلاس کتابداری که در ضمیمه نامه شماره ۶۶۹۳-۲۵/۵/۱۷ اداره انطباعات ارسال شده بود، مطرح و پس از مذاکره با اصلاحاتی به شرح ذیل تصویب شد:

جای وزارت به کار می رفت و بعد متروک شد و گواهی نامه کتابداری که به ما داده شد به جای «وزارت فرهنگ» عنوان «دیوان فرهنگ» دارد و مدیر کلاس و رئیس اداره انطباعات وزارت فرهنگ و وزیر فرهنگ، اسماعیل مرآت، آن را امضا کرده اند.

... درس های نظری کلاس کتابداری عموماً با عمل در کتابخانه ها همراه بود و دیدار کتابخانه ها و طرز کار آنها بر سودمند بودن و جالب بودن درس های این دوره از کلاس کتابداری می افزود.

مرحوم دکتر بیانی مدیر کلاس که خود رئیس کتابخانه ملی فرهنگ بود برای تنظیم و اجرای برنامه و اداره کلاس کوشش فراوان به کار می برد و به همت او این کار به سامان رسید. خدایش رحمت کند.

نگارنده این سطور، اطلاعی از ادامه این کلاس ها ندارد؛ اما همین که کلاسی با رسم و نام کلاس کتابداری در ایران دایر شده است، خود نشانی از تحولی - هرچند مقدماتی - در نگرش ما نسبت به کتاب و کتابخانه و به خصوص نسبت به آموزش کتابداری بوده است.

داستان کتابداری و آموزش کتابداری ایران در نیم قرن گذشته داستانی است پر فرود و فراز، که وقتی دیگر می طلبد و آدابی دیگر، و توفیقی که فی الحال نگارنده را بدانها دسترسی نیست.

منابع:

۱. سجادی، ضیاءالدین: «نخستین کلاس کتابداری در ایران»، خبرنگارنامه انجمن کتابداران ایران، ۱ (بهار ۱۳۵۱)، ص ۲۷-۳۰.
۲. شورای عالی معارف: دفتر پاکت نویس صورت جلسات شورای عالی معارف، از سیصد و چهل و سومین جلسه مورخ سه شنبه پانزدهم دی ۱۳۱۵ تا سیصد و هشتاد و سومین جلسه مورخ سه شنبه اول آذر ۱۳۱۷.

۲. اصطلاح «فرهنگ» از مهرماه ۱۳۱۷، و از سیصد و هفتاد و هفتمین جلسه این شورا (مورخ ۱۲ مهر ۱۳۱۷) به کار رفته است و استعمال این اصطلاح توسط مرحوم دکتر سجادی توسعاً و به معنای متداول زمان صورت گرفته است.

۳. در متن مقاله مرحوم دکتر سجادی ارقام ۳۰ ساعت به ۲۰ تغییر یافته است که احتمالاً سهواً ماشین نویسی است؛ زیرا مجموع ساعات نظری کلاس به فرموده ایشان، همان ۱۲۰ ساعت مندرج در صورت جلسات شورای عالی معارف است.

کتابداران ایران، شماره اول، بهار ۱۳۵۱، ص ۲۷-۳۰) بیان داشته است. در این مقاله، که جنبه اجرایی این کلاس را نشان می دهد، حاوی نکات ارزنده ای هست که بعضاً نقل می شود:

نخستین کلاس کتابداری با برنامه منظم و تصویب شده، در تابستان ۱۳۱۷ خورشیدی از طرف وزارت فرهنگ آن زمان در تهران تشکیل شد.^۲

... مدیر کلاس مرحوم دکتر مهدی بیانی و محل تشکیل کلاس دانشسرای عالی پیشین (ساختمان شماره ۲ فعلی دانشکده ادبیات و علوم انسانی، سه راه ژاله) بود. مواد درسی این کلاس عبارت بود از:

۱. روش الفبایی کتابداری و سایر روش ها (۲۰ ساعت)^۳ که خانم مقدم (همسر آقای دکتر محسن مقدم) به زبان فرانسوی تدریس و تقریر می کردند و آقای دکتر مقدم به فارسی ترجمه می نمودند. قسمتی از این درس را هم آقای دکتر حق نظریان بر عهده داشتند.

۲. کلیات کتابداری درس مرحوم بیانی بود که در ۳۰ ساعت تدریس می شد.

۳. تاریخ مختصر کتاب و کتابخانه های ایران و جهان (۱۰ ساعت) به وسیله آقای علی پاشا صالح تدریس می شد.

۴. شناساندن کتاب های خطی (۱۰ ساعت) به وسیله آقای ابن یوسف شیرازی تدریس می شد.

۵. تاریخ خط و خطاطان معروف (۱۰ ساعت) که تدریس آن بر عهده آقای احمد بهمنش بود.

۶. اقسام مقدمه نویسی و سبک نگارش (۳۰ ساعت) به وسیله استاد فقید احمد بهمنیار تدریس می شد و تاریخ آخرین جلسه درس مرحوم بهمنیار که در جزوه درس ایشان یادداشت کرده ام ۱۳/۶/۱۷ است.

از اواسط تیرماه تا آخر شهریورماه جمعا ۱۲۰ ساعت در این کلاس تدریس می شد و کلاس در هفته اول تیرماه ۱۳۱۷ با سخنرانی مرحوم دکتر سید ولی الله نصر، معاون وزارت فرهنگ، گشایش یافت و گواهینامه ها در آغاز مهرماه، در تالار موزه، به دست مرحوم اسمعیل مرآت به دانشجویان داده شد.

دانشجویان کلاس حدود شصت تن از آموزگاران و دبیران و کتابداران بودند.

در جریان کلاس مرحوم محمدعلی تربیت و مرحوم سعید نفیسی هریک راجع به کتاب و کتابخانه یکی دو سخنرانی مفید ایراد کردند.

نکته قابل ذکر این است که یک چند وقت کلمه «دیوان» به

